

תקציר

ההנהגה היהודית של קהילות דרום בוקובינה בגטאות מחוז מוגילב

שבטרנסניסטריה והתמודדותה עם השלטון הרומני 1941-1944

גלי תיבון

מחקר זה עוסק בהנהגה היהודית בגטאות מחוז מוגילב (Mogilev), בדרכי הפעולה והגישות השונות שנקטו הוועדים היהודים בהתמודדותם עם כוחות השלטון הרומני במחוז זה בתקופת השואה בחבל טרנסניסטריה (Transnistria) שהוגדר כמרחב הרצח של יהודי רומניה במלחמת העולם השנייה.

ייחודו של מחקר זה הוא בהתבוננות הכפולה: בהנהגה היהודית מחד גיסא, ובכוחות הרומנים מאידך גיסא, תוך חתירה להבנת הקשרים ביניהם בתקופת השואה במחוז מוגילב בטרנסניסטריה. המחקר בוחן את דרכי הפעולה בהן בחרה ההנהגה היהודית מול האתגרים שהציבו הנסיבות בפניה בצל מסעות ההרג ההמוניים שביצעו הרומנים ביהודי בסרביה וצפון בוקובינה בעת הגירוש לטרנסניסטריה והרציחות ב"ממלכת המוות" שבדרום החבל, ואת מדיניותם של הכוחות הרומנים השונים ויחסם לוועדים והציבור היהודיים במחוז מוגילב שבצפון החבל בתקופה זו.

בשל גודלו של השטח הכבוש בידי הרומנים והגרמנים ובשל הקרבות הנמשכים בחזית מזרח אירופה הייתה לכוחות הרומנים אשר שירתו בחבל מוגילב מידה רבה של סוברניות ועצמאות בהחלטותיהם גם בדרגים נמוכים יחסית. היו אלה דרגות הביניים של הצבא והז'נדרמריה שניהלו את הקשר עם הוועדים היהודים במחוז. יחסו של השלטון הרומני כלפי הציבור היהודי וכלפי הוועדים היהודים שבראשו, על ההתפתחויות שחלו בו, היו מצד אחד פרי מדיניות רומנית כוללת לשטח הכיבוש בטרנסניסטריה ומצד שני פרי יוזמות ונסיבות התלויות בנפשות הפועלות ששירתו בצבא הרומני ובז'נדרמריה במחוז מוגילב.

מחקר זה מצייר לראשונה תמונה מהימנה של מניעיהם ומקורות פעולתם של בעלי תפקיד מרכזיים בכוחות הרומנים במחוז מוגילב באשר לציבור היהודי ולוועדים היהודים בגטאות המחוז. התיקים האישיים ותיקי החקירה והעונשין של בעלי תפקיד אלה בארכיון השירות החשאי בבוקרשט - C.N.S.A.S, כמו גם המסמכים בארכיון יגנדורף וקארפ שבארכיון "יד ושם" סיפקו לעבודת מחקר זו בסיס עובדתי נרחב ומפתח להבנת פועלם בתקופת שלטונם בטרנסניסטריה.

באשר לציבור היהודי הרי שהמלחמה, כל שכן הגירוש לטרנסניסטריה, חידדו את הפער שהיה קיים בתוכו בין משפחות מבוססות למשפחות דלות אמצעים ובין בעלי עמדה בקהילה לבין האחרים. בחבל מוגילב שבטרנסניסטריה התחדדו גם ההבדלים שבין הקהילות מדרום בוקובינה לבין היהודים מצפון בוקובינה ומבסרביה. המפגש הבין-קהילתי בחבל מוגילב – בין קהילת יוצאי דרום בוקובינה לבין יוצאי קהילות צפון בוקובינה, בסרביה וציבור היהודים האוקראינים שנתרו בחבל לאחר הכיבוש הגרמני-רומני וגל הרציחות הראשונות של הכיבוש – יצר "סולם מעמדות" של יהודים על פי פרובינציות המוצא שלהם ברומניה.

פערים אלה הושפעו מאופן הגירוש עצמו: בעוד שהקהילות מדרום בוקובינה גורשו יחד עם המנהיגות המקומית שלהן והוסעו ברכבות יחד עם הרכוש שהצליחו לשאת עימם, יהודי צפון בוקובינה ובסרביה יצאו ללא הנהגה, בשיירות רגליות, ובתנאי מזג אוויר קשים ביותר, כשהם חשופים למעשי רצח, שוד ואונס.

הפירוד וההבדלה שבין הקהילות סייעו בידי השלטון הרומני לקיים מערכת של 'הפרד ומשול' שכן להכרתם, יהודי בסרביה וצפון בוקובינה לא היו "רומנים" של ממש, בניגוד ליהודי דורוהוי או דרום בוקובינה. הפרדה קהילתית-מעמדית זו יצרה בקרב יהודי דרום בוקובינה ודורוהוי תחושת חסינות יחסית, והיא גם שסייעה לשלטון הרומני בהשגת שיתוף הפעולה מצד יוצאי קהילות דרום בוקובינה והנהגותיהם בגטאות מחוז מוגילב.

עם הגעתם של היהודים מדרום בוקובינה בסתיו 1941 אל מחוז מוגילב החליט שלטון הכיבוש הרומני להחליף את האובשצי'ינה (Obscina, הוועד היהודי המקומי) שמינו הגרמנים בוועד שהורכב כולו מיהודים דוברי רומנית, שרובם יוצאי דרום בוקובינה ומשרתי ציבור בעבר. ועדים יהודים אלה שבמחוז מוגילב נוסדו והתקיימו הן בזכות הרציפות שהקנתה למשרתי הציבור את הסמכות המסורתית של פעילים מוכרים ואמינים והן משום שהשכילו פעמים רבות לבחור את הדרכים הטובות ביותר לפעול במצב הנתון, אך גם בזכות וברשות השלטון הרומני. מכאן אנו למדים כי סמכותה של ההנהגה נבעה בו-זמנית מכוחה הציבורי ומכוחו של השלטון הרומני שעמד מאחרי מינויה ומשום המצב החדש שכפה שלטון זה על היהודים.

יכולתם של הציבור היהודי ושל וועדיו במחוז מוגילב בטרנסניסטריה לקבל תמונה שלמה ואמינה של הסיטואציה שבה נדרשו לתפקד במשך שנתיים וחצי הייתה בעליל מוגבלת. השלטון הרומני פעל לניתוק הקשרים שבין הקהילה היהודית ברומניה ובין היהודים המגורשים בטרנסניסטריה, כפה על יהודי הגטאות משטר של הגבלת תנועה ואסר על יציאה ממתחמי הגטאות היהודיים, בין אם היו הללו מגודרים ובין אם לאו. יוצאים מן הכלל יחידים לעניין זה היו יושבי ראש הוועדים

היהודים, ולעיתים גם חברי ועד נבחרים ויהודים בעלי מקצוע או סוחרים שזכו באישור תנועה במחוז. אישור התנועה שבידיהם אפשר להם להשיג תמונה רחבה יותר של הסיטואציה מאשר זו שהייתה בידי היהודי הפשוט בגטו. מתוקף הנסיבות לא תמיד חלקו חברי הוועדים את הידוע להם עם הציבור היהודי בגטו, שכן העמימות באשר למחנות עבודת הכפייה ומחנות המוות ברעב בסקאזינץ (Scazintsi) ופצ'ורה (Pechora) הקלה על הוועדים את ביצוע משימת גירוש היהודים שנכפתה עליהם.

ההנהגה היהודית בגטאות מחוז מוגילב שילבה בין דרכי פעולה מוכרות בהן נקטה מול השלטון הרומני טרם המלחמה לבין אסטרטגיות חדשות שנועדו להתמודד עם הנסיבות החדשות והבלתי מוכרות. בשל הנסיבות וסכנת החיים שנשקפה לציבור היהודי בגטאות אלה בטרנסניסטריה ננקטו דרכי הפעולה המוכרות בהיקף רחב בהרבה מהנהוג בעבר. חלק מדרכי הפעולה והאסטרטגיות שננקטו היה בהן, או בהיקפן הרחב ומינוגן הגבוה, משום ייחודיות לוועדים היהודים במחוז מוגילב בתקופת השואה, והן נתפשו כאפקטיביות להישרדות הציבור היהודי דווקא משום שגטאות אלה פעלו עד כניסת הסובייטים ובהם, בניגוד למחנות בדרום חבל טרנסניסטריה, לא מומשה מדיניות השמדת יהודים טוטאלית.

בדרכי הפעולה של יושבי הראש בגטאות השונים במחוז ניכרו הבדלים שנבעו מאישיותם השונה, מניסיונם הקודם ובעיקר מן הנסיבות השונות בהן פעל כל גטו וגטו. היו גם קווי דמיון מובהקים ביניהם, ונמצאו שני קוים ביוגרפיים משותפים לכול יושבי הראש וכן לרוב חברי הוועדים היהודים במחוז מוגילב: קו ביוגרפי ראשון – היו אלה אנשים משכילים מן המעמד הבינוני בדרום בוקובינה, בגיל העמידה, בעלי מקצועות חופשיים. כולם היו תוצר מורכב של מרכז אירופה באמצע המאה העשרים והכילו בתוכם ניגודים של זהות יהודית ברורה יחד עם תרבות אירופית במהותה על השפה הגרמנית הצחה שבפיהם וגינוניהם הבורגנים. קו ביוגרפי שני – רובם ככולם שירתו בצבא האוסטרו-הונגרי במלחמת העולם הראשונה; קו ביוגרפי זה של לחימה בחזית ב"מלחמה הגדולה" היה משותף להם ולקצינים הבכירים בז'נדרמריה ובצבא הרומני ויצר תשתית של שפה משותפת של מי שחוויית הנעורים המרכזית שלהם הייתה מלחמת העולם הראשונה.

ככלל כל יושבי ראש הוועדים היהודים במחוז מוגילב החזיקו בגישה האופטימית, והיא שהובילתם לפעול מתוך הנחה שסיכויי ההישרדות של חלק מן הציבור היהודי בגטאות המחוז גבוהים, ועל כן כדאי ונכון לשתף פעולה עם המשטר הרומני במטרה להרוויח זמן ולהציל כמה שיותר יהודים. אופטימיות זו היא שהייתה ביסוד נכונותם לקבל הכרעות קשות, כגון שליחת

3,000 יהודים למחנה המוות בפצ'ורה.

ביקורת רבה הופנתה כלפי ועדי היהודים וראשי הוועד בגטאות השונים בחבל מוגילב. ביקורת זו הגיעה עד כדי עימותים בין גישות שונות ובין נציגיהם של קהלים מסוימים. אולם למרות הגינות ומתיחת הביקורת מצד אישים וקבוצות בציבור היהודי על הוועדים היהודים במחוז מוגילב לא הוצע מודל אחר להתנהלות מול השלטון הרומני, כי אם מינון אחר של דרכי הפעולה בהן נהגו הוועדים היהודים: מינון מופחת של השוחד, ארגון יעיל יותר של חלוקת הסיוע, חלוקת נטל עבודות הכפייה באופן צודק יותר וכדומה. בין הוועדים המכהנים והקבוצה השלטת של יוצאי דרום בוקובינה לבין מבקריהם קיימת הייתה התלכדות אינטרסים שהייתה חזקה מן הביקורת. על מנת לקיים את הקשר עם מוסדות השלטון הרומני ויחד עם זאת לשמור על אוטונומיה מסוימת בתחומי הגטו נזקק הוועד לזרוע ביצועית בעלת סמכויות ענישה ויכולת להפעיל כוח, שתכפה את החלטותיו. סמכות זו מילאה המשטרה היהודית. השוטרים מילאו חלק מן התפקידים שביצעו קודם להקמת המשטרה הז'נדרמים הרומנים, ובכך יצר הוועד היהודי מוקד של כוח לא רק מול הציבור היהודי – אלא גם מול השלטון הרומני, שלמד במהרה כי מוטב לו להשתמש בשירותיה של המשטרה היהודית כדי לבצע איסוף יהודים סלקטיבי למטרות עבודה או גירוש למחנות המוות בטרנסניסטריה. הבנה זו שירתה את הוועדים היהודים בבואם להתמקח ולנהל משא ומתן על כמות היהודים שייצאו לעבודה מסוימת או יגורשו מן הגטו, שכן הרומנים היו תלויים בשיתוף הפעולה של הוועד לביצוע איסוף סלקטיבי של יהודים.

מוסד המשטרה היהודית היה משולב וקשור בקשר בל ינתק במוסד אחר מטעמו של הוועד היהודי – המשרד לארגון עבודת היהודים. הכוחות הרומנים לא תמיד הפרידו בין מוסד הוועד היהודי לבין מחלקת העבודה, שכן תכליתו של הוועד בעיניהם הייתה לספק ולנהל את כוח האדם היהודי במחוז. המשטרה היהודית שימשה כוח אכיפה של וועדת העבודה בגטאות השונים, והוציאה לפועל את דרישות השלטון הרומני לכוח עבודה יהודי, כמו גם את מדיניות הוועדים שנקטו באסטרטגיה של "הצלה דרך עבודה". שני מוסדות אלה – וועדת העבודה והמשטרה היהודית – היו חיוניים על מנת להוציא לפועל הן את מדיניותם של הכוחות הרומנים לגבי הציבור היהודי במחוז הן את מדיניותם של הוועדים היהודים בגטאות מוגילב.

הנחת יסוד ראשונה של הוועדים היהודים בחבל מוגילב הייתה כי קיים סיכוי סביר שחלק גדול מן הציבור היהודי בגטאות אלה ישרוד ויגיע לסוף המלחמה. הנחת יסוד שנייה הייתה וודאית לא פחות מן הראשונה, ואף יותר ממנה: לא כל הציבור היהודי בגטאות מחוז מוגילב יוכל לשרוד ולהגיע לתום המלחמה. הנחת יסוד אלה הביאו את הוועדים היהודים במחוז מוגילב לנקוט באסטרטגיה של "העתקת הנטל" (Shifting of Burden) בהתמודדות הקשה והאכזרית ביותר

שניצבה בפניה: בחירת היהודים אשר יצאו למחנות עבודת הכפייה שבבוג, ולמחנות המוות ברעב: סקאזינץ ופצ'ורה. ככלל יש לראות כי הנוקטים באסטרטגיה זו משקפים את הקושי לטפל בבעיית יסוד בארגון – אם משום שהיא אינה ברורה די צרכה ואם משום שהמחיר הנו כבד מדי. על כן יבחרו מנהיגי הארגון לטפל בתסמינים הנלווים לבעיה ולא בבעיה עצמה. בכך מעתיקים המנהיגים את הנטל מבעיית היסוד אל התסמינים הנלווים לה, מייצרים פתרונות המקלים על התסמינים אך אינם פותרים את הבעיה מן היסוד – ואף מחריפים אותה ומאבדים את יכולתם להתמודד עם הבעיה עצמה.

הפערים והשונויות בין הקהילות היהודיות שנפגשו במחוז מוגילב בטרנסניסטריה, כמו גם החברה מעמדית שיצרו על פי סולם היררכי שהבדיל בין עשירים לעניים ובין יוצאי קהילות שונות ברומניה – היא שאפשרה את נקיטת האסטרטגיה של "העתקת הנטל". ביסודה של התפיסה המעמדית הונחה תפיסת סולידריות מוגבלת, ולכן הוועדים היהודים שהעריכו כי אין לעיל ידם להציל את כול יהודי הגטו בחרו להציל את מי שראו הם כזכאים יותר לעזרתם, ובראש ובראשונה את שכבת היהודים המבוססים של הגטו ולאחריהם את יהודי קהילות דרום בוקובינה. העובדה כי גם הכוחות הרומנים במחוז ראו ביהודי דרום בוקובינה עדיפים על יהודי הקבוצות האחרות רק הקשתה על הסולידריות היהודית שעמדה כאן למבחן. ההשקפה שראתה בציבור היהודי קבוצות המסודרות בסולם היררכי היא שהשפיעה על ההחלטות בדבר זהות היהודים שישלחו למחנות הבוג ולמחנות המוות ברעב, הן מצד השלטון הרומני והן מצד המוסדות היהודיים. הוועדים היהודים העתיקו את הנטל מבעיית היסוד – קולוניה המורכבת מגטאות יהודים צפופים שמתיישביה אינם רצויים לשלטון הרומני והוא רואה בהם נטל מיותר, והציבו לעצמם יעד שאפתני פחות: להציל כמה שיותר יהודים מדרום בוקובינה. יעד שהושג במידה רבה של הצלחה, שכן למעלה מ-70% מיהודי קהילות דרום בוקובינה שרדו.

הוועדים היהודים במחוז מוגילב בתקופת השואה היו ראשות ממונה מטעם השלטון הרומני, ומטרת הקמתם הייתה להוציא את פקודותיו מן הכוח אל הפועל, אולם מרחב התמרון הרחב יחסית שהיה לרשות וועדים אלה ביחסיהם עם הכוחות הרומנים השונים במחוז אפשר להם לפעול גם כמנהיגות אותנטית בעלת דרך משלה בהובלת הציבור היהודי שתחת ראשותה.

